

В. Ф. ПЕТРУНЬ, Л. С. БІЛОКРИС

(Кривий Ріг)

НОВІ ЗНАХІДКИ КАМ'ЯНОГО ВІКУ В КРИМУ

Протягом 1957—1959 рр., під час учбових геологічних зйомок в південно-західній частині Сімферопольського та східній частині Бахчисарайського районів, ми практикували археологічне обстеження окремих ділянок цієї території з метою ознайомлення студентів з навиками збору підйомного матеріалу — передумови для використання археологічного методу при картуванні четвертинних відкладів¹.

Незважаючи на те, що ця територія в археологічному відношенні досить повно вивчена, вдалося виявити нові місцезнаходження обробленого кременю та інших археологічних матеріалів різних історичних епох — від палеоліту до пізньої бронзи та скіфського часу. Більшість з 42 обстежених ділянок, з яких зібрано підйомний матеріал, є новими місцезнаходженнями, а менша їх частина — вдруге або втретє «відкритими» (№ 5—7, 15, 19, 22, 33, 36, 37). Деякі з нових місцезнаходжень дали невиразний матеріал (№ 17, 29—32, 34, 35, 39 та ін.), інші, з цілими комплексами знарядь, становлять значний археологічний інтерес (рис. 1).

Окремі нові місцезнаходження заслуговують проведення спеціальних досліджень², деякі — № 1—2 і 25 — розкопок.

Район обстеження розташований в межах північної частини другого пасма Кримських гір, яке характеризується поєднанням сприятливих географічних умов з наявністю в практично невичерпній кількості кременю в верхньокрейдяних відкладах, що і обумовило заселення цих місць людиною вже в глибокій давнині.

Геоморфології району властиві як порівняно давні форми четвертинного рельєфу, так і молоді сучасні форми. До перших належать основні куєстові форми, долини поперечні (Альма, Бодрак, Кача) і деякі діагональні або субдіагональні. До других звичайно відносяться ерозійні і, частково, акумулятивні новоутворення. Всі ці форми знаходяться в тісному поєднанні. При наявності у великій кількості останцевих форм давнього рельєфу і неповністю сформованого молодого утворюється складна система різновікових елементів.

Загалом спостерігається приуроченість більш давніх археологічних знахідок до уступів нумулітової та датської куєст з типовими скельними навісами та печерами. Наявність під потужними шарами вапняків менш стійких мергелів чи глин сприяє більш швидкому вивітрюванню основи вапняків, внаслідок чого в ній утворюються численні

¹ В. Ф. Петрунь, Л. С. Белокрис, К применению археологического метода, ВКЧП, № 26, 1961.

² Резолюция рабочего совещания по принципам периодизации и стратиграфии палеолита Восточной Европы, СГ, № 5, 1960, стор. 136—137.

ніші, нависи і печери. Верхня ж частина шару вапняків, виявляючись більш стійкою, відстає в процесі вивітрювання і, зазнаючи періодичного обвалювання по вертикальних тріщинах, утворює стрімкі скельні уступи куест.

Під цими скельними уступами в правому борту долини р. Альми в районі сіл Кабазі і Кукуреківки в результаті площового обстеження виявлена група ділянок з купчасто розподіленим кременем, серед якого зібрані безсумнівні знаряддя. Ці ділянки відокремлюються одна від одної проміжками, практично позбавленими кременю (рис. 2—3).

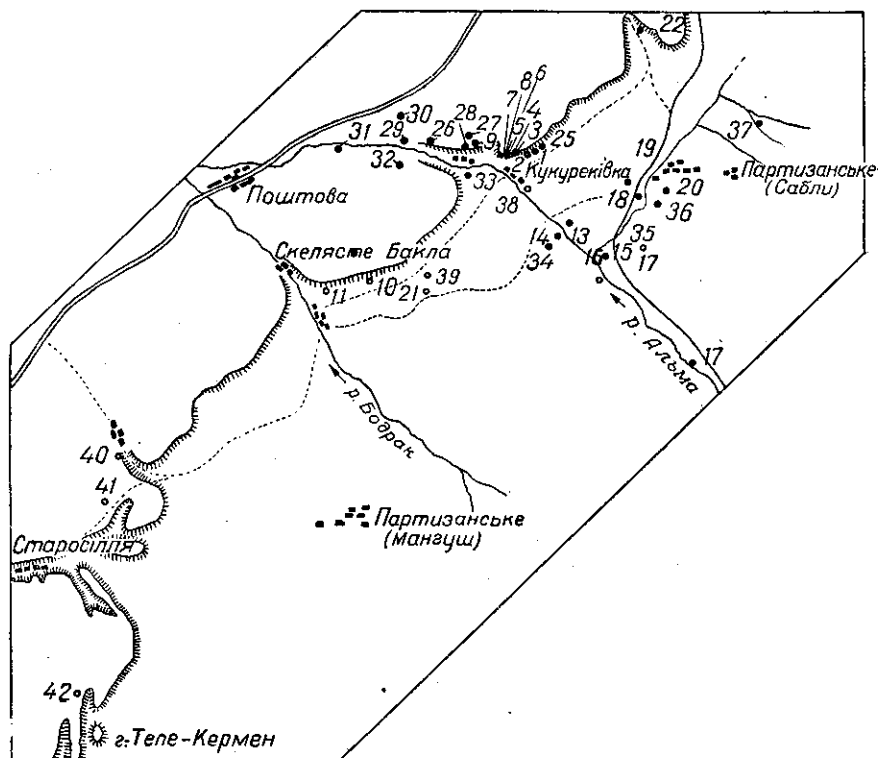

Рис. 1. Схематичне зображення району археологічних обстежень з місцезнаходженнями підйомного матеріалу. Номери місцезнаходжень подані за реєстраційним каталогом колекції, що зберігається в геологічному музеї Криворізького гірничорудного інституту.

Точки № 5—8 умовно об'єднуються нами в місцезнаходження Кабазі I (рис. 2), яке відкрито К. С. Мережковським у 1880 році і частково розкопано (в точці № 7) О. О. Формозовим у 1954—1955 рр.³ Слід відзначити, що оброблений кремій мустьєрського типу поширений на більшій, ніж це показано О. О. Формозовим, площі: нами він знайдений в заповненій сіромергелисто-глинистою масою вузькій тріщині в скельній підлозі навису (точка № 8), розташованого трохи нижче по річці від розкопу О. О. Формозова (точка № 7 за нашим реєстром).

Вище по річці від печери Храма, біля якої зафіксовано два близькі місцезнаходження (№ 3—4), там, де уступ куести повертає від річки на північний схід, в інтервалі 100—200 м досить чітко відособлюється друга група точок з типовим мустьєрським крем'яним інвентарем.

³ А. А. Формозов, Мустьєрская стоянка Кабазі в Крыму, СА, XXIX—XXX, 1959, стор. 143—159.

рем (№ 1—2, 25, рис. 2—3). Цю групу точок ми об'єднуємо під назвою Кабазі II. Крем'яний матеріал зібрано на схилі на віддалі 20—80 м від основи скельного уступу. В цих місцях схили вкриті щабневим делювієм, в якому є великі (до 3—7 м в поперечнику) брили нумулітового вапняку, що дає підставу припустити наявність тут похованого навісу, аналогічного Кабазі I.

Нижче по річці від с. Кабазі як в правому, так і в лівому бортах долини виявлені локальні скупчення обробленого кременю (№ 9, 26—33) з окремими закінченими знаряддями. Серед цих точок найбільш цікавим є місцезнаходження № 26 з окремими виробами пізньомустьєрського типу.

Ретельно було обстежено схили датської куести від печерного поселення Бакла до Бодракської долини. Тут зафіксовано два місцезнаходження: одне за 250 м (№ 11) і друге за 1 км від р. Бодрак (№ 10). Матеріал з цих точок складається з грубих малопатинізованих відщепів, сколотих з призматичних або субконічних нуклеусів, інколи з відретушованими робочими краями, і серії чудових відбійників. Майже скрізь схили вкриті обвалами, що в поєднанні з природними осколками кременю, який залягає в основі скельних уступів, утруднює оконтурювання місцезнаходжень.

В околицях Бахчисарая вибірково було обстежено ділянки плато датської (північний борт долини проти гори Тепе-Кермен, № 42) та нумулітової (за 0,5 км на північ від устя балки Осипова, № 41) куест. На цих поверхнях виявилися скупчення грубо сколотого з дисковидних та примітивних нуклеусів сильно патинізованого кременю. Численні великі відщепи з яскраво виявленими відбійними горбками мають сліди вторинної правки. Знайдено три дисковидні нуклеуси, декілька фрагментів великих знарядь, що нагадують скребачки чи скобелі, та рубильце. В цілому весь комплекс кременю дуже нагадує аналогічний матеріал відходів мустьєрської обробки, але більш грубий. З цієї точки зору, обстеження давньої поверхні рельєфу в околицях Бахчисарая може дати цікаві результати щодо знаходження тут нових пам'яток матеріальної культури давнього палеоліту.

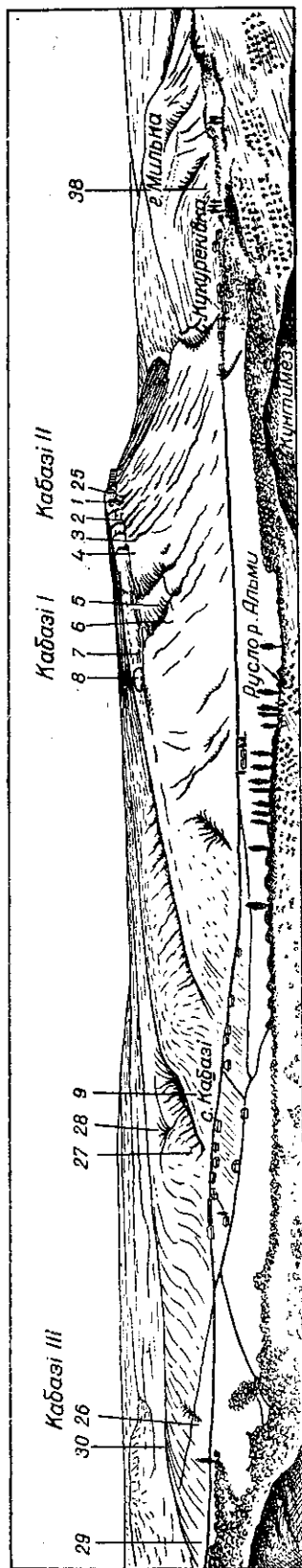

Рис. 2. Загальний вигляд правого борта долини р. Альми біля сіл Кабазі та Кукуреківки з Кунтимезької скелі. Цифри вказують на відповідні місцезнаходження (номери подано за каталогом).

Окремо спинимось на розгляді більш повно представленого матеріалу з місцезнаходжень, що тяжіють до долини р. Альми.

Матеріалом для виготовлення знарядь з усіх місцезнаходжень був місцевий крейдяний кремень: чорний, сірий, молочно-білий (виходи якого на сучасну поверхню відомі на південь та схід від Кабазі II в туронських мергелях, а на Лівобережжі—і в верхньомаастріхтських та нижньодатських відкладах) і жовтий. Кількісно переважають вироби з сірого та чорного кременю, хоч усі чотири гатунки в цій частині гірського Криму були відомі та використовувались людиною від мустьє і до передскіфського часу включно.

Не менше 10% від загальної кількості штучно розколотих фрагментів кременю з району Кабазі II мають ознаки перебування у вогні, змінивши зафарблення з чорного або сірого на світло-сіре чи навіть рожеве.

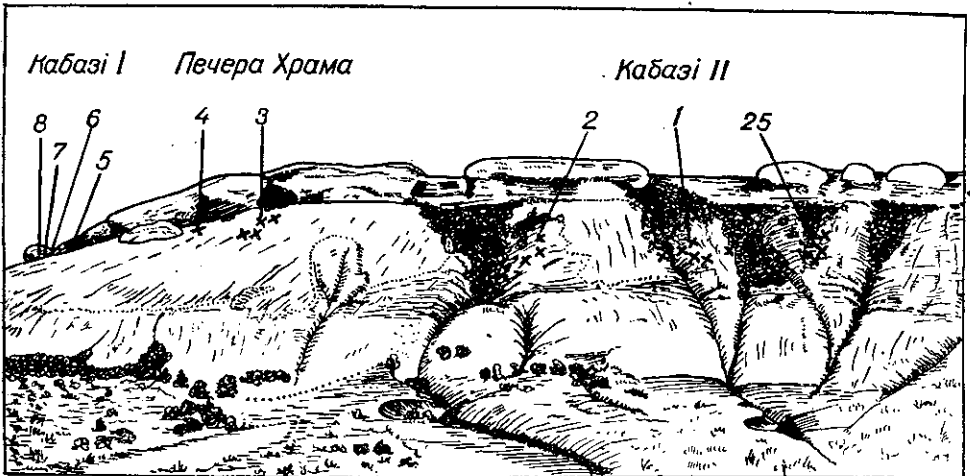

Рис. 3. Вид на групу місцезнаходжень Кабазі I та Кабазі II з гори Мильної.

На багатьох ділянках, незважаючи на, здавалось би, вичерпне двократне вибирання кременю з району похованих навісів значною кількістю учасників, третє відвідування тих самих місць супроводилося новими, надзвичайно виразними знахідками (рис. 4, 7; рис. 5, 1), підтвержуючи відомі вказівки щодо цього Г. А. Бонч-Осмоловського⁴.

Зібрана тут колекція складається з значної кількості розколотого кременю (850 екземплярів), серед якого закінчені знаряддя, їх заготовки або уламки становлять приблизно 10—15%.

Це, перш за все, сплюснені у поперечному перерізі дисковидні нуклеуси з радіально розташованими негативами сколів (рис. 9, 18), як двобічні (рис. 8, 1), так і однібічні (рис. 6, 6; рис. 9, 19). Переважають невеликі спрацьовані (близько 5 см у діаметрі) ядрища, аналогічні дискам Кабазі I та Старосілля⁵. Рідше зустрічаються плоскі нуклеуси з односторонньою огранкою й жовневою коркою на протилежному боці, овальні ядрища (рис. 8, 2), а також примітивні призматично-пірамідальні нуклеуси (рис. 8, 4), такого ж зразка, що й у Старосілля⁶. Огляд

⁴ Г. А. Бонч-Осмоловський, Грот Кник-Коба, Изд-во АН СССР, М.—Л., 1940, стор. 31.

⁵ А. А. Формозов, вказ. праця, 1959, стор. 154; його ж, Пещерная стоянка Староселье и ее место в палеолите, МИА, № 71, 1958, стор. 87, 88, рис. 46, 3; стор. 89, рис. 47, 2.

⁶ А. А. Формозов, Пещерная стоянка..., стор. 90, 91, рис. 48, 1, 3.

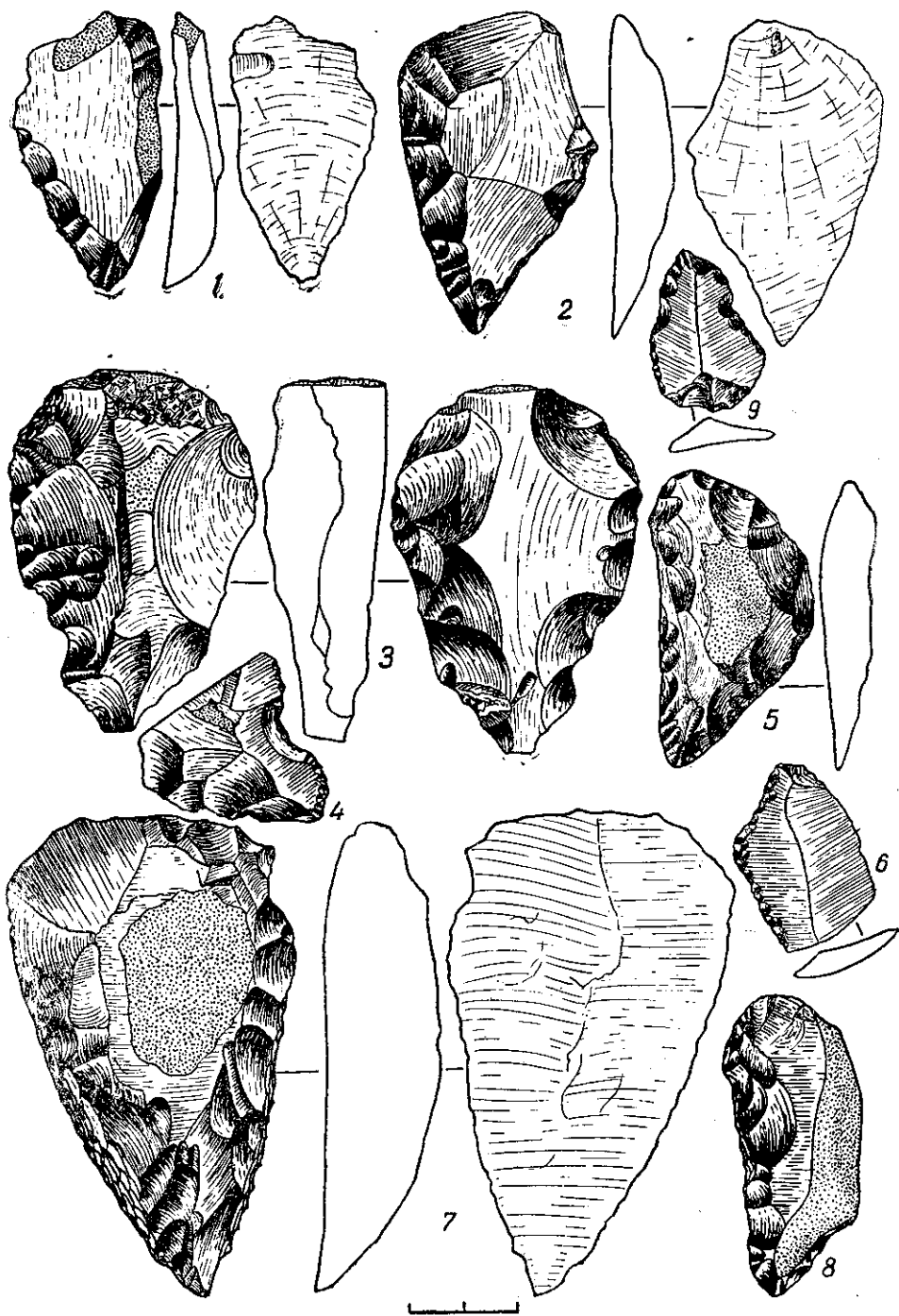

Рис. 4. Крем'яні вироби муст'єрського віку.

1, 2, 5, 7 - гостроконечники; 3 - ручне рубильце; 8 - скребло; 4, 6, 9 - скобелі.
2, 4, 6, 7, 9 - точка 1; 3, 5 - точка 5; 1, 8 - точка 6.

відщепів та примітивних пластин із точок № 1, 2, 25 (Кабазі II) також доводить їх походження з різних нуклеусів:

Характер відщепів	Місцезнаходження		
	25	1	2
Відщепи і примітивні пластини з тупим кутом між площиною черевця та ударною площадкою	5	53	12
Те ж саме, але з ознаками підправки на ударній площадці	2	11	8
Відщепи і примітивні пластини з прямим кутом між площиною черевця та ударною площадкою	6	27	4
Те ж саме, але з ознаками додаткової підправки на ударній площадці	4	14	2

Переважають тонкі гострореберні відщепи з опуклими відбійними горбками, ударними мітками й хвилястістю на черевці, іноді з гранями попередніх сколів на верхній стороні. Довжина відщепів (у напрямку сколюючого удару) звичайно менша за ширину; невеличкі (площею менше 0,5 см²) лусочки в точках 1, 2, 25, а також № 3—4, становлять майже 6% від загальної кількості кусочків штучно розщепленого кременю.

Хоч правильні призматичні нуклеуси (типу зображеного на рис. 10, 9) в районі похованих навісів не були виявлені, тут вдалося зібрати чимало ножовидних пластин, їх фрагментів і краєвих сколів з нуклеусів, у тому числі досить довгих, з трапецієвидним та трикутним перерізом (рис. 8, 7, 10, 11, 14, 15; рис. 9, 1, 3, 5, 6, 10, 11), постмустьєрський вік яких не викликає сумнівів.

Серед двобічно оброблених сколовою технікою знарядь мустьєрського типу слід відзначити насамперед знахідки двох цілих і одного розбитого мініатюрних ручних рубилець, виготовлених з чорного кременю (рис. 4, 3; рис. 5, 3, 4). П'ятка двох перших екземплярів має, очевидно, навмисне залишену (для більш зручного опору долоні руки) жовневу корку. Краї одного із знарядь (рис. 4, 3) оформлені широкими і короткими уступчастими сколами і додатково майже не відретушовані. Нитка леза слабо хвиляста, самий кінець рубила відбито.

Не зовсім зрозуміло функціональне призначення ще ряду двобічно оброблених виробів. Серед них, мабуть, є один гостроконечник з темно-сірого, без патини, кременю і дзьобовидне (?) знаряддя з рештками жовневої корки (рис. 7, 13), форма якого, проте, дуже відрізняється від форми дзьобовидних знарядь інших мустьєрських стоянок Криму. Краї знаряддя, що сходяться під гострим кутом, оформлені крутою притупляючою ретушшю, а вістря доповнене різцевим сколом. Прості різцеві сколи кутового типу зустрінуто ще на трьох відщепях з точки № 1 (рис. 5, 2, 10, 11), а також на одній примітивній пластині з підправкою (рис. 8, 15). Загальний архаїчний вигляд цих знарядь дозволяє порівнювати їх з різцями Чокурчи, Старосілля та інших середньо-пізньомустьєрських стоянок⁷.

До двобічно оброблених знарядь відноситься і наконечник списа (?) видовжено-мигдалевидної форми (рис. 6, 9). Від мініатюрних ручних рубилець він відрізняється виразною плескуватістю тильної частини, що відігравала роль не п'ятки, а насадки. Можливо, фрагментом тильної частини великого наконечника списа (сумірного з наконечниками в Кабазі I та Старосілля) є також уламок двобічно обробленого знаряддя з місцезнаходження № 25 (рис. 6, 12).

Однобічно оброблені гостроконечники колекції мають на собі ре-

⁷ А. А. Формозов, вказ. праця, 1958, стор. 91, рис. 48, 2, 4.

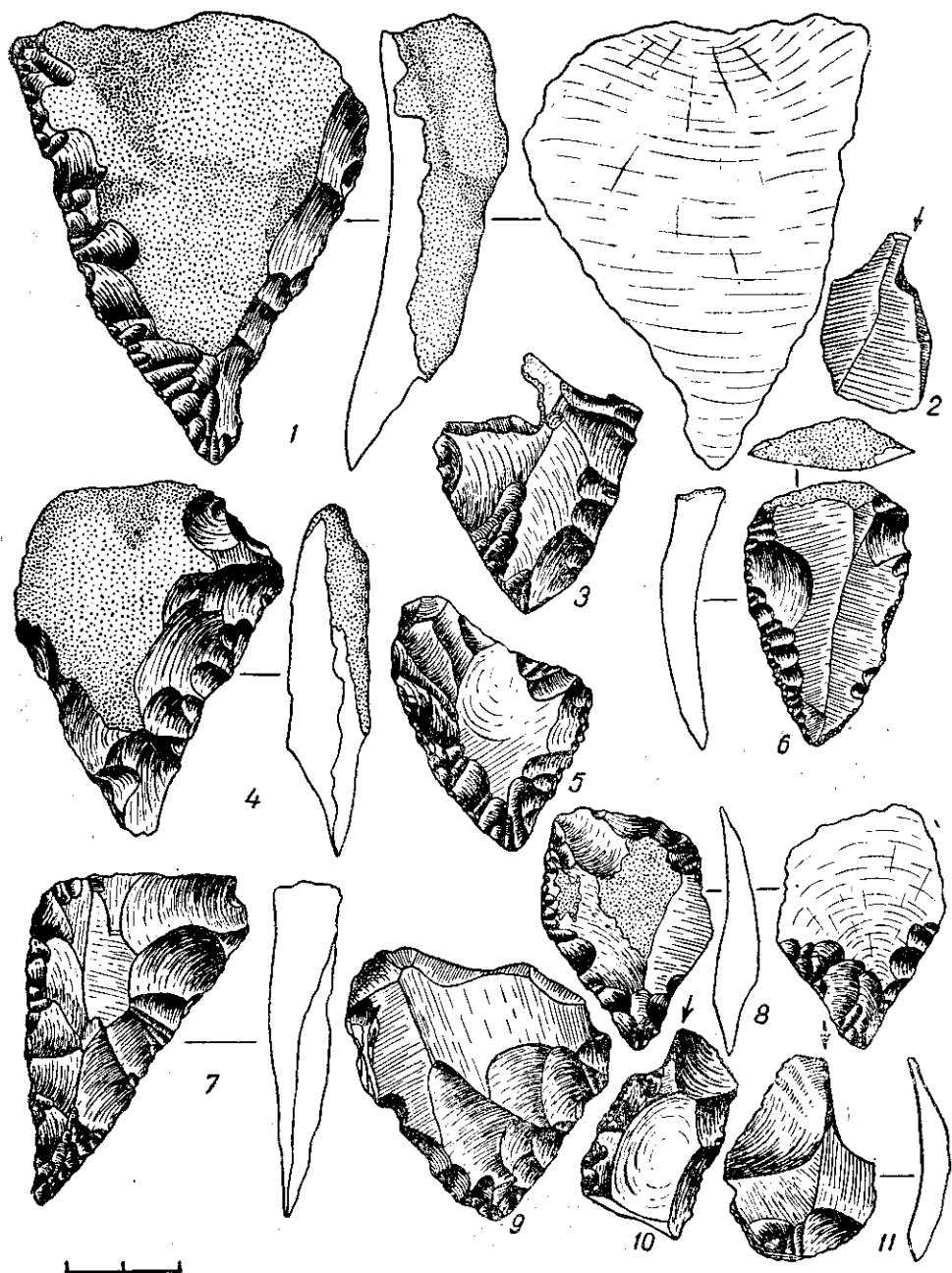

Рис. 5. Крем'яні гостроконечники, рубильця та різці.

1, 5, 6, 7, 8, 9 — симетричні і асиметричні гостроконечники; 3, 4 — мініатюрні ручні рубильця; 2, 10, 11 — різці на відщепках. 2, 4, 10, 11 — точка 1; 3, 9 — точка 6; 1, 5 — точка 25; 6, 8 — точка 26.

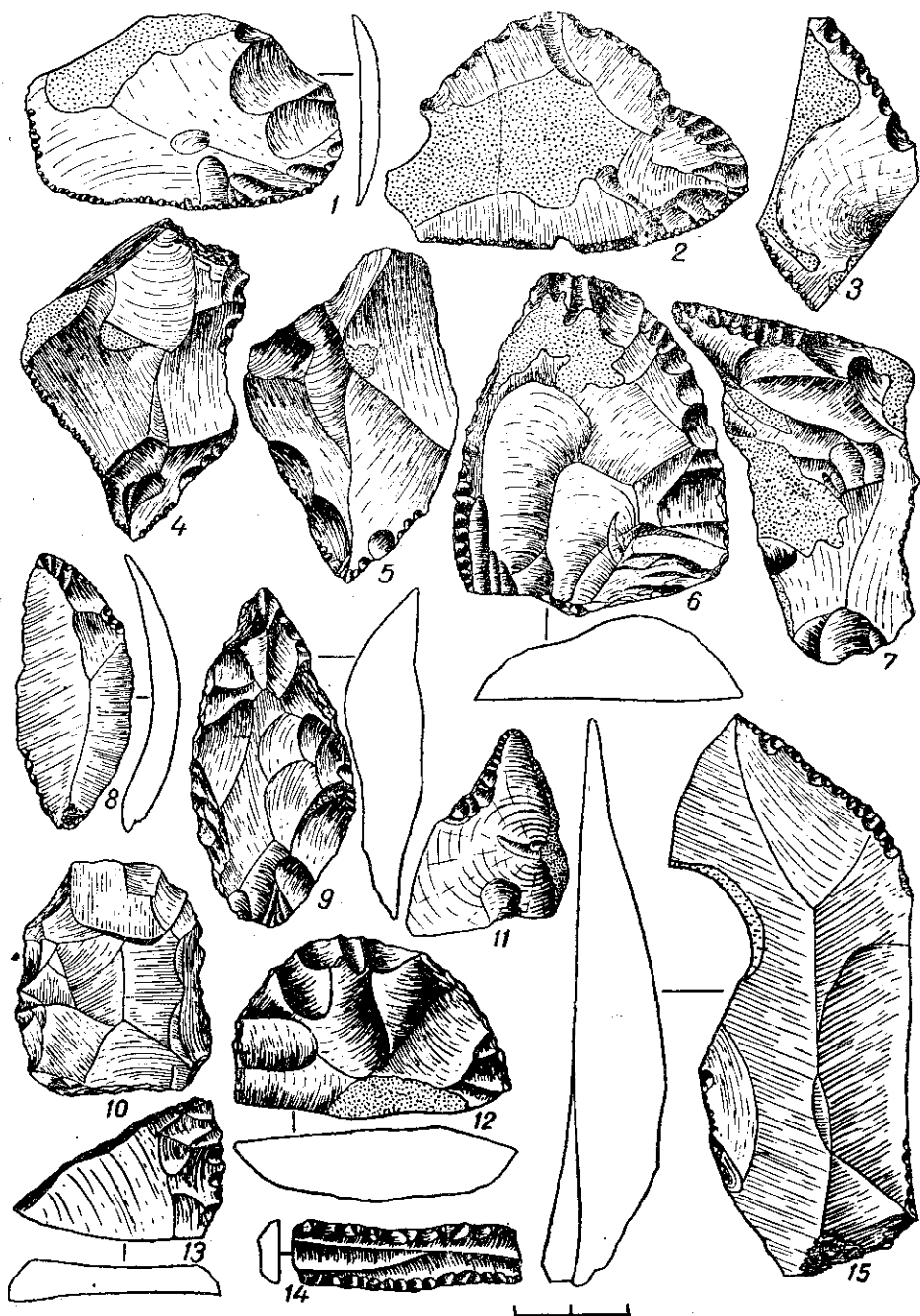

Рис. 6. Крем'яні знаряддя з місцезнаходжень Кабазі.

1, II та III. 1, 2, 3 — скребла другого типу (ножі); 6, 13 — уламки скребел першого типу; 7, 8 — гостроконечники; 4, 5, 11, 15 — індивідуалізовані знаряддя; 9, 12 — наконечники; 10 — ну-клеус; 14 — ножовидна пластина. 1, 3, 6 — точка 1; 4, 5, 7 — точка 5; 8, 10, 15 — точка 6; 9, 12, 13 — точка 25; 4 — точка 25; 14 — точка 37.

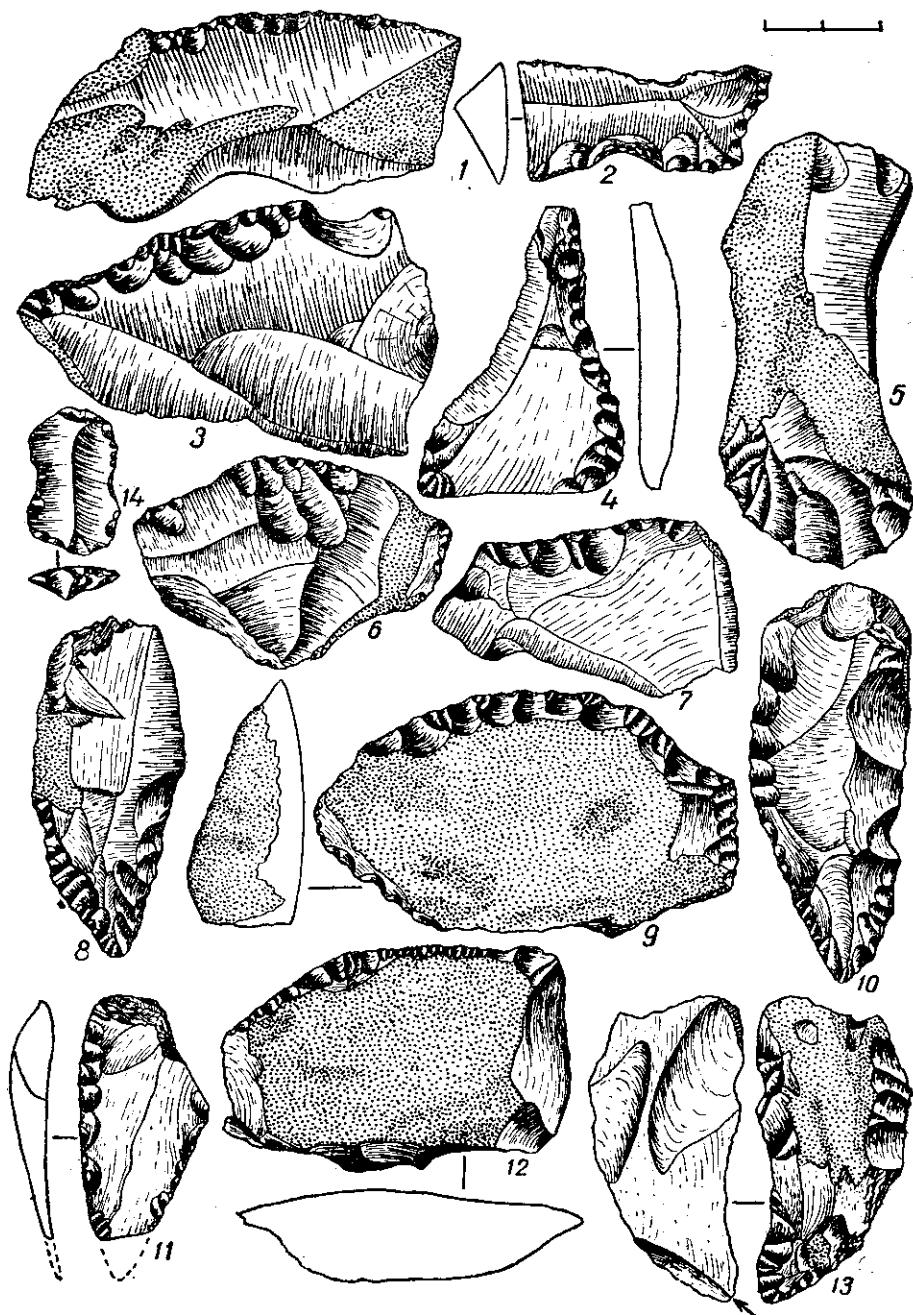

Рис. 7. Крем'яні скребла та гостроконечники з району похованих печер.
 1, 3, 6, 7, 9, 12 — скребла; 8, 10, 11 — гостроконечники на видовжених відщетах; 2, 4, 5, 14 — скобелевидні знаряддя; 13 — дзьобоподібне знаряддя з різцевим сколом. 1, 3, 6, 8 — точка 1; 2 — точка 3; 5, 9 — точка 5; 4, 7, 11, 12 — точка 6; 10 — точка 26; 14 — точка 37.

туш двох типів: круту нижньопалеолітичну з типовими «заломами» на кінці фасеток, та тонку, плоску, віджимного характеру, що підправляє першу або загострює кінець знаряддя.

Так, великий симетричний гостроконечник на масивному сколі ясно-сірого з білою патиною кременю, зі спинкою, вкритою вапняним напливом (рис. 4, 7), має масивні робочі краї та вістря, оформлені крутою, з заломами, широко фасеточною ретушшю, подекуди підправленою більш тонкими фасетками. Спинка знаряддя висока, протилежний бік цілком плоский. За визначенням С. М. Бібікова, описаний гостроконечник найбільш близький до аналогічних знарядь втраченої колекції з Чокурчі⁸, але відрізняється більшою масивністю⁹.

Відрізняється своєю масивністю й гостроконечник, знайдений на сусідній точці № 25 (рис. 5, 1). Він асиметричний, зі спинки вкритий жовневою коркою, яка захоплює й тильну частину знаряддя. Масивний вигнутий робочий край теж оформлено фасетками крутої, з заломами, ретуші, протилежний дещо опукліший, як у скребка (знаряддя, можливо, було комбінованим), край укріплено менш грубою, плоскою ретушшю.

Серед інших асиметричних гостроконечників досконалістю обробки відзначається невелике знаряддя на сколі білого кременю з рештками жовневої кірки на спинці (рис. 4, 2). Прямий край оформлено крутою вузькофасеточною притуплюючою ретушшю, гострий вигнутий ріжучий край і саме вістря — дрібнофасеточною, віджимного типу.

У другого гостроконечника асиметричних обрисів на плоскому відщепі (рис. 4, 5) обидва ріжучих робочих краї підправлені із спинки пригострюючою плоскою ретушшю.

Гостроконечником є, очевидно, і знаряддя з масивною тильною частиною, дуже зручною для захвату рукою (рис. 6, 7).

Симетричні гостроконечники представлені двома типами: а) серцевидними, скорочених пропорцій на плоских відщепах (рис. 5, 5, 9), аналогічними деяким з виробів Старосілля¹⁰, та б) знаряддями на довгих відщепах, які наближаються до примітивних пластин (рис. 7, 8, 10). Відбивні бугорки, розташовані на черевці біля п'ятої частини подібних гостроконечників, звичайно зняті плоскими сколами.

До гостроконечників (з додатковою функцією скребла?) слід віднести також підтрикутні відщепи з гострими ріжучими краями, які сходяться під гострим кутом і з яких лише один підправлено ретушшю (рис. 5, 6, 8). Один з таких відщепів на тонкому ріжучому краї має тільки поодинокі вищерблини виробничого типу. Ударна площадка знаряддя утворює тупий кут з площиною черевця.

З дисковидного ядрища було сколото і відщеп, на якому виготовлено двобічний гостроконечник (?) з маловиразною ретушшю, що пригострює один з кінців виробу (рис. 6, 8).

Скребла представлені двома основними відмінними типами. Це, по-перше, знаряддя на масивних відщепах, з плоскою нижньою стороною й півкруглим випуклим робочим краєм, оформленим ретушшю з заломами та дрібною підправлюючою ретушшю. Спинка таких скребел серією поперечних ударів перетворена на зручну для упору площадку. Переважають скребла (та їх уламки) з однією ретушшю (рис. 7, 3, 9, 12), хоч зустрічаються знаряддя й з двома відретушованими краями, які сходяться під гострим кутом (рис. 6, 6). Взагалі

⁸ Н. Л. Эрнст, Четвертичная стоянка в пещере у д. Чокурча в Крыму, Труды II конференци АИЧПЕ, в. V, М.—Л., 1934, стор. 198, табл. III, рис. 1.

⁹ Автори користуються нагодою висловити С. М. Бібікову свою щирю подяку за ряд цінних порад і вказівок по опрацюванню зібраного матеріалу.

¹⁰ А. А. Формозов, вказ. праця, 1958, стор. 83.

скребла дуже нагадують аналогічні знаряддя з Чокурчі, Кабазі та Старосілля¹¹.

По-друге, це скребловидні знаряддя, призначені не для скобління, як перші, а для різання, визначені О. О. Формозовим для Старосілля як ножі¹². Виготовлені на тонких, майже пластинчатих відщепях, вони мають прямий, низький та вузький робочий край, пригострений плоскою дрібнофасеточною віджимною (?) ретушшю (рис. 6, 1, 2). В Кабазі вони досі, за даними О. О. Формозова, не були відомі.

Подібне ріжуче знаряддя, виготовлене на великому пластинчатому відщепі з прямим кутом між черевцем й ударною площадкою, має більш грубу пильчасту ретуш на одному краї, та дрібну, дещо заполіровану в результаті використання, — на другому (рис. 9, 17). Первісно дуже великий відбійний бугорок знаряддя навмисне збито кількома ударами, від яких лишилися плоскі витягнуті негативи. Підтесано бугорок й на іншому аналогічному скребловому знарядді, яке виготовлено на незвичайному для району жовтому кремені (рис. 6, 1).

До ріжучих (розпорюючих?) індивідуалізованих знарядь відносяться й видовжений відщеп з природним, вкритим коркою півкруглим заглибленням, куди під час роботи зручно входив один з пальців руки (рис. 6, 15). Робочим краєм було вістря, пригострене плоскою, трохи заполірованою ретушшю.

Дещо нагадують за технікою виготовлення скребла другого типу скоблевидні знаряддя з виїмчастим робочим краєм на пластинчатих відщепях (рис. 4, 4, 6; рис. 7, 2). На одному з них ретуш взагалі має круговий характер (рис. 4, 9). Зустрічаються знаряддя з виїмками й на більш грубих сколах. Їх крутий робочий край оформлено широкофасеточною, як на скреблах першого типу, ретушшю (рис. 7, 2). Мустьєрський вік цих знарядь не викликає сумнівів.

Крім мустьєрських місцезнаходжень, матеріал з яких розглянуто вище, виявлено багато інших ділянок з купчасто поширеним обробленим кременем (рис. 1). Не маючи змоги розглянути окремо кожне місцезнаходження, нижче спинимось на короткому переліку найбільш виразних, явно пізніших, ніж мустье, виробів, які в цілому дають деяке уявлення про вік цих місцезнаходжень.

До таких виробів треба віднести ножовидну пластинку з одnobічною підправкою на черевці (рис. 8, 6), так званий вкладкиш кукрекського типу¹³. Такі ж вироби, за даними Ю. Г. Колосова, виявлені теper в неолітичних комплексах Криму¹⁴.

Наконецичний дротика (?) на відщепі (рис. 9, 9), який походить з точки № 3, з першого погляду нагадує мустьєрську форму, але безсумнівно має більш пізній вік.

Не викликає сумніву вік другого наконецичника дротика (рис. 8, 8), який походить із місцезнаходження № 21 («Тютюнове поле»). Останнє розташоване на правому схилі поперечної долини, за 1,7 км на південь від печерного міста Бакла I, і характеризується, поряд з ліпною архаїчною керамікою (прикрашеною валиками з ямками, що їх відтиснуто пальцем при навкісному відбитку нігтя), величезною кількістю двобічно оброблених технікою сколювання знарядь типу пік, доліт з вузьким лезом, примітивних сокир-різаків з широким тілом та тесел. Подібні поодинокі знаряддя знайдені і в ряді інших місцезнаходжень (№ 13, 17 та ін.) у Альмінській долині.

¹¹ Ю. Г. Колосов, Неопубликованные кремневые орудия из грота Чокурча в Крыму, КСИА, в. 9, 1959, стор. 50, рис. 2, 4, 5. А. А. Формозов, вказ. праця, 1958, стор. 94, 95, рис. 50, 1—5.

¹² А. А. Формозов, вказ. праця, 1958, стор. 94, 96, рис. 51, 1, 5—7.

¹³ Е. А. Векилова, Эпипалеолитическая стоянка Кукрек в Крыму, КСИИМК, в. XXXVI, 1951, стор. 95.

¹⁴ Ю. Г. Колосов, Новые неолитические стоянки Крыма, КСИА, в. 7, стор. 14.

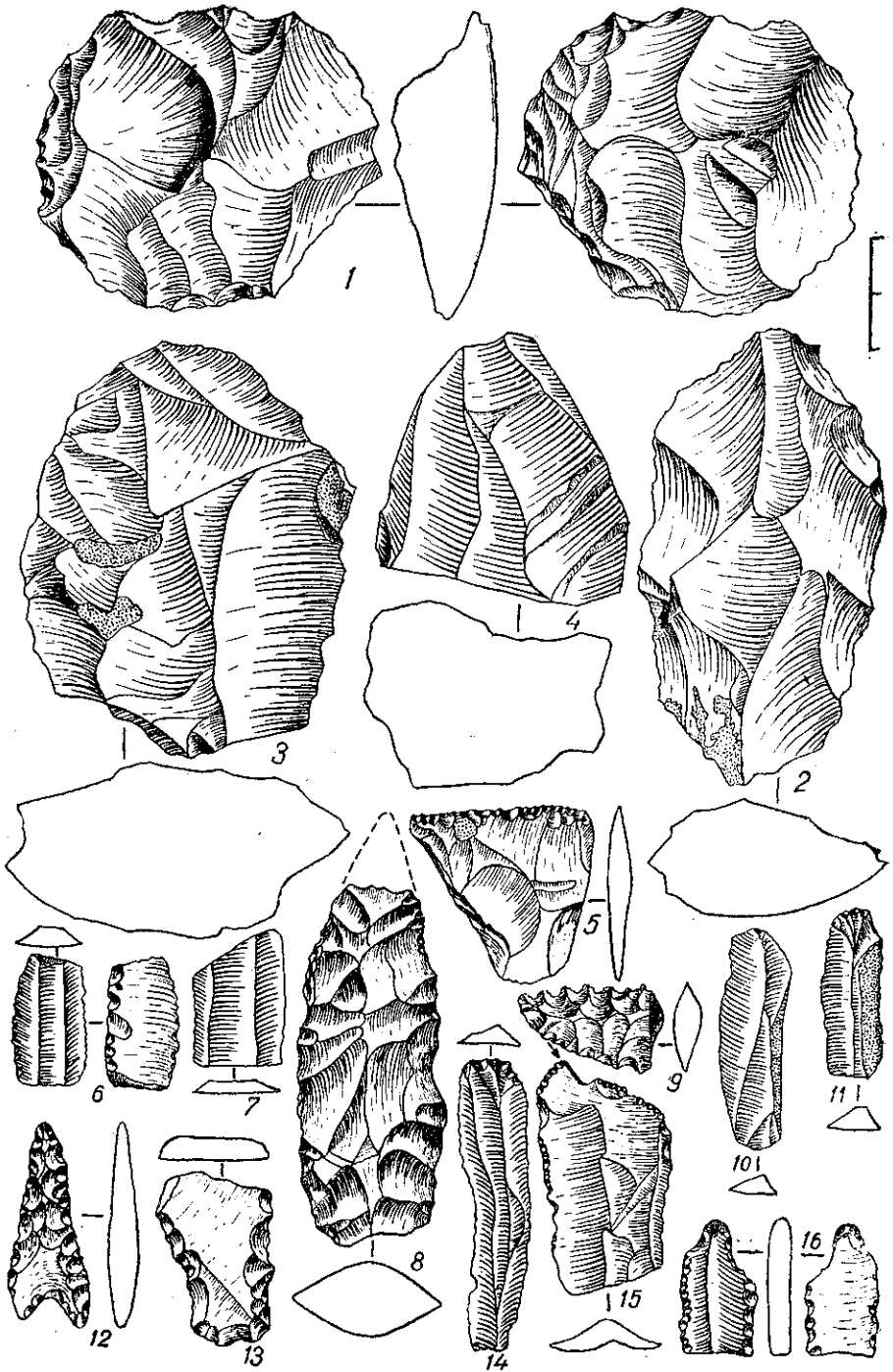

Рис. 8. Мустьєрські нуклеуси та крем'яні знаряддя епохи неоліту — бронзи.
 1, 3 — дисковидні нуклеуси; 2 — овальний нуклеус; 4 — призматично-пірамідальний нуклеус;
 5, 10, 11, 14 — ножовидні пластинки та їх фрагменти; 8 — наконечник списа; 15 — пластинки
 з різцевим сколом; 13 — скобель; 9 — вкладиш серпа; 5 — уламок ножа (?); 16 — спрацьоване
 свердло. 1, 3 — точка 1; 13 — точка 2; 10, 11 — точка 3; 15 — точка 4; 2 — точка 5; 4 — точка 6;
 9 — точка 15; 6 — точка 16; 16 — точка 18; 8 — точка 21; 5, 7, 11 — точка 25.

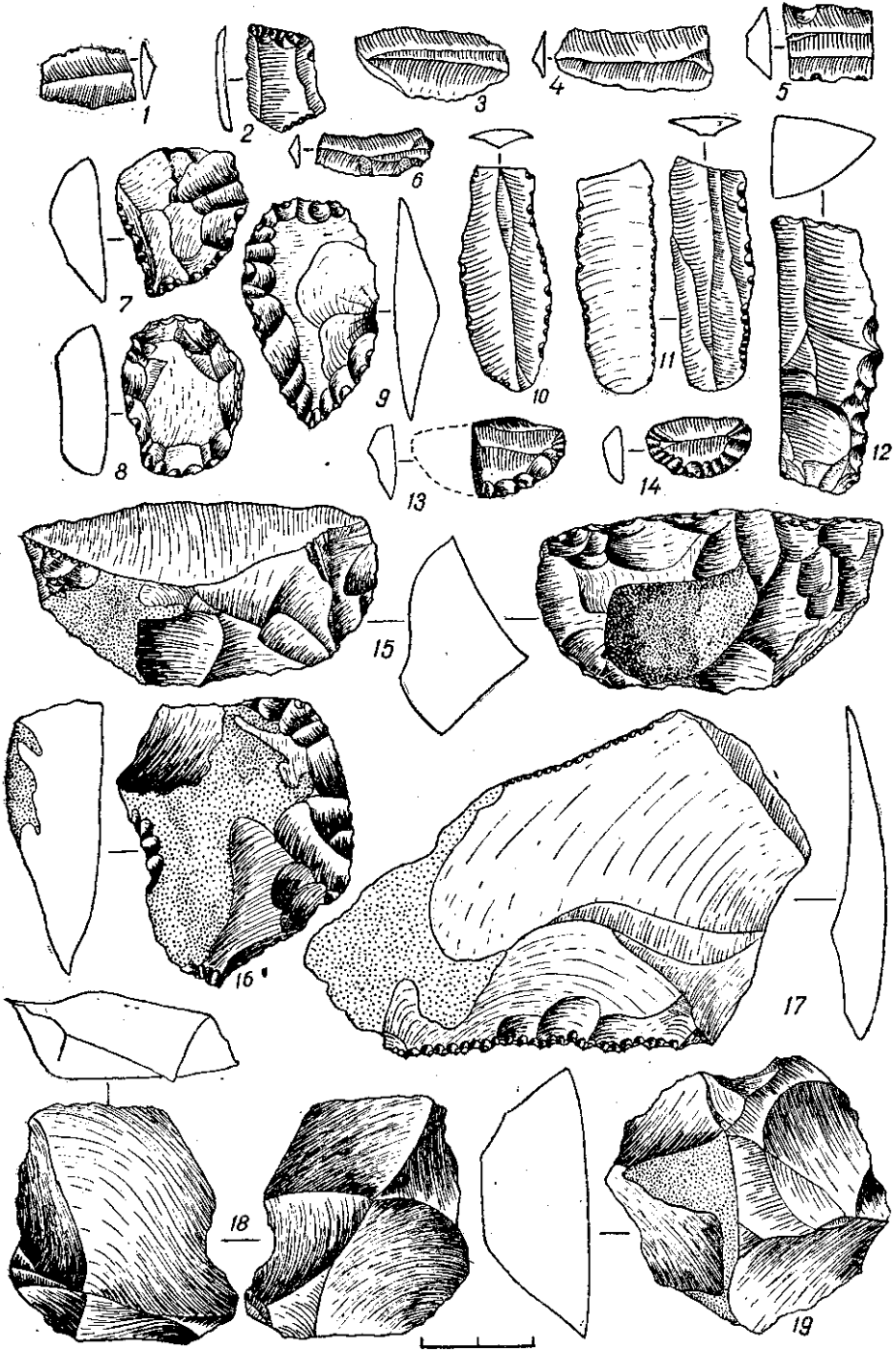

Рис. 9. Крем'яні вироби та їх уламки різного віку.

1, 3, 4, 5, 6, 10, 11 — ножовидні пластинки та їх уламки; 2 — пластина із скоєним краєм; 7 — проколка на відщепі; 8, 9 — скребачки; 12 — краєвий скол з нуклеуса (?); 13, 14 — сегменти; 15 — нуклеусовидне знаряддя з підправленим краєм; 16 — уламок скребачки (?); 17 — віж на пластинчастому відщепі; 18, 19 — спрацьовані дисковидні нуклеуси. 11, 16, 17, 19 — точка 1; 12 — точка 2; 3, 5, 6, 7, 8, 9 — точка 3; 1, 2, 13, 14 — точка 4; 15, 18 — точка 25.

Весь цей комплекс відноситься до часів пізньої бронзи; крем'яні знаряддя (рис. 10, 1—5) застосовувалися, очевидно, для обробки дерева, землі або м'яких, типу мергелів або глин, гірських порід. Додатковим вкладишем для серпа є знайдене там же двобічно оброблене плоскою ретушню знаряддя, яке з першого погляду нагадує уламок пера наконечника списа (рис. 10, 6).

Аналогічні комплексу з «Тютюнового поля» знаряддя, які відрізняються (при досить значних розмірах) своєю недбалістю виготовлення і вперше для півострова були описані ще в 20-х роках¹⁵, за останні декілька років зафіксовані серед інвентаря завідомо пізніх поселень¹⁶. Остаточно з ужитку їх витіснило лише залізо.

Надзвичайно виразні сегменти (рис. 9, 13, 14) з чорного кременю. Серед них один розбитий, з високою плоскою ретушню, нанесеною по дузі з боку спинки. Сегменти на фрагментах пластин подібного типу використовувались в Криму теж протягом довгого часу. Мікролітична плоска пластинка з скошеним краєм, який оформлено пригострюючою ретушню (рис. 9, 2), більше скидається на епіпалеолітичні вироби, хоч і не має бічного різцевого сколу.

Поряд з проколкою на високому відщепі (рис. 9, 7), в колекції привертає до себе увагу чудове свердло на пластинці (рис. 8, 16), робоча частина якого внаслідок спрацьованості (свердління по кістці, черепашнику чи каменю) заокруглилась та заповізувалась.

Мініатюрний кінцевий вкладиш серпа (рис. 8, 9), а також і наконечник стріли катакомбного типу (рис. 8, 12) не залишають сумнівів щодо їх належності до досить пізніх комплексів (середня бронза).

Справжніх скребачок, типу кінцевої скребачки на пластинці з околиць с. Партизанського (рис. 10, 7), майже не було знайдено. Умовно до них можна віднести знаряддя з високою круговою ретушню на товстому відщепі (рис. 9, 8).

Такий в загальних рисах характер найбільш виразного матеріалу з пізніх місцезнаходжень.

Для геоморфологічних узагальнень значний інтерес становить раніше невідоме місцезнаходження № 26 (Кабазі III, за нашою назвою, рис. 2). Тут серед численних, купчасто розміщених, безформних кремінних осколків та відщепів, часто з добре виявленими відбійними бугорками, знайдені безсумнівні гостроконечники пізньомустьєрського типу (рис. 7, 10; рис. 5, 6, 8). Місцезнаходження розташоване на правому схилі долини р. Альми, приблизно за 400 м на північний захід від с. Кабазі по дорозі на с. Поштове. У рельєфі тут чітко виявляється порівняно крутий (до 25—35°) схил цокольної тераси, загальна висота якої над сучасною заплавою становить в цьому місці близько 20 м. Поверхня тераси вкрита галечниковим алювієм невеликої (0—0,5 м) потужності, а її цоколь складається з нумулітових, середньоеоценових вапняків, які трохи далі на південний схід, біля сіл Кабазі і Кукуреківка, внаслідок моноклінального залягання здіймаються на значну височину, досягаючи 100—150 м над заплавою.

Більша частина кременю (в тому числі й гостроконечники) зібрана на нижній частині схилу тераси, тобто на висоті в декілька метрів над заплавою, менша — на верхній. Середина схилу майже позбавлена кременю, оскільки тільки безпосередньо відслонюється корінна порода цоколю, на якій щебінний матеріал не затримується і легко змивається донизу.

¹⁵ С. Забнин, *Находки каменного века в Крыму*, ИТУАК, № 54, 1918, стор. 368; Г. А. Бонч-Осмоловский, *Доисторические культуры Крыма*, Крым, 1926, № 2, стор. 92.

¹⁶ Х. И. Крис, *Разведки на поселениях эпохи поздней бронзы и раннего железа в балке Ашлама близ Бахчисарая*, СА, XXV, 1955, стор. 194—195.

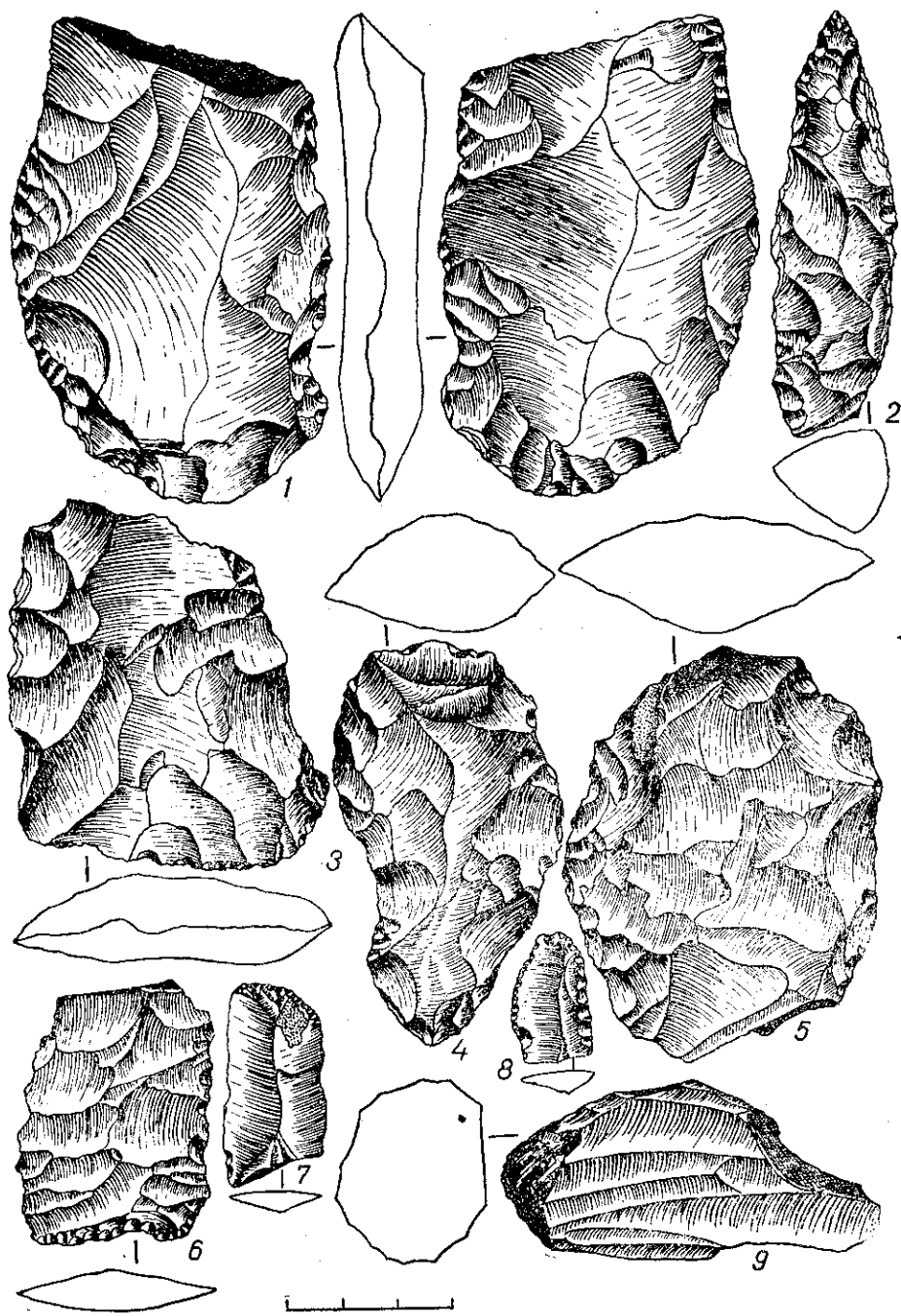

Рис. 10.

Двобічно оброблені технікою сколювання крем'яні знаряддя епохи пізньої бронзи (1, 2, 3, 4, 5), призматичний нуклеус (9), пластина з ретушню (8) та кінцева скребачка (7).
 1, 2, 3, 4, 5, 6, 8, 9 — точка 21; 7 — точка 37.

Хоч кремень тут і знаходиться у вторинному заляганні, але він зазнав зовсім незначного переміщення (відсутність ознак будь-якої округлості тощо) і знаходиться поблизу площі свого первісного залягання.

Нема сумнівів, що цей схил Альмінської долини в минулому був більш стрімким. Беручи ж до уваги літолого-текстурні особливості нумулітового вапняку, можна гадати, що в ньому тут існувала серія невеликих навісів такого ж, як і в Кабазі I—II, типу, причому мустьєрська стоянка (?) була пов'язана саме з останніми.

В усякому разі, гіпсометрично дуже низьке розташування Кабазі III є фактом, який дозволяє знову повернутися до питання про геоморфологічну спрямованість дальших розшуків кримського палеоліту.

Як відомо, деякі автори прямо пов'язують між собою різне висотне положення ряду палеолітичних стоянок півострова з їх геолого-археологічним віком¹⁷. Якщо в принципі це припущення вірне, то для даної частини Гірського Криму воно потребує певних застережень, беручи до уваги, наприклад, широкий гіпсометричний діапазон таких безсумнівно мустьєрських стоянок, як Чокурча, Вовчий Грот, Шайтан-Коба, Старосілля (висота 7—20 м) і Кіік-Коба, Кабазі I та Кабазі II (відповідно 130—160 м).

Як вже зазначалося, моноклінальне залягання порід крейди-палеогену (з падінням на північний захід під кутом 8—15°) обумовило в результаті геотектонічних піднять утворення чітко виявленого куестового рельєфу з типовими похилими поверхнями плато, сформованими по покрівлі середньоеоценових, датських та неокомських шарів. На схилах річкових долин ці поверхні є відповідно і поверхнями структурних терас, які в профілях поперечних чи субдіагональних долин (серед них — Салгір, Альма, Кача та більшість інших долин Гірського Криму) на рівній відстані від обривів куестового пасма, так само як і вздовж нього, мають і різні висоти (від кількох метрів до 100—200 м і більше). Наочним прикладом цього може бути структурна (а місцями докольно-аккумулятивна) тераса—долинний край нумулітової куести в бортах зазначених долин.

Погоджуючись з закликком О. О. Формозова та С. М. Замятіна¹⁸ про необхідність геолого-археологічних досліджень похованих пам'яток давнього палеоліту, слід зазначити, що було б безумовно помилковим орієнтуватися при цьому лише на гіпсометрично найбільш високі ерозійно-аккумулятивні рівні. Отже, слід визнати, що стародавні пам'ятки палеоліту можуть трапитися на дуже низьких (як відносно, так і абсолютно) рівнях, які в дійсності можуть бути геологічно не менш давніми, ніж інші, нині значно вищі. Інакше кажучи, тільки ретельний геоморфологічний аналіз у кожному конкретному випадку дозволить реконструювати як первісне розміщення палеолітичних стоянок, так і ті геологічні процеси, що привели до зміни існуючого рельєфу. Погляди, висловлені з цього приводу С. М. Бібіковим¹⁹, не тільки здаються цілком вірними, а й знаходять переконливе підтвердження в розглянутому випадку.

В зв'язку з цим і питання про збереження або «незмінність» печерних пам'яток палеоліту заслуговує спеціального вивчення. Відкриття похованих навісів безумовно свідчить про значну еволюцію рельєфу на протязі післяпалеолітичного часу. Наші спостереження останніх п'яти років доводять відносно швидко зміну в деяких місцях сучасних мер-

¹⁷ Н. И. Николаев, Материалы к геологии палеолита Крыма и связанные с ними некоторые общие вопросы четвертичной геологии, БМОИП, отд. геологии, т. XVIII, в. 2, 1940, стор. 42—43; А. А. Формозов, вказ. праця, 1959, стор. 156.

¹⁸ А. А. Формозов, вказ. праця, 1959, стор. 143, 157—158; С. Н. Замятин, О первоначальном заселении пещер, КСИИМК, в. XXXI, 1950, стор. 55—63.

¹⁹ С. Н. Бибилов, О датировке и реконструкции палеолитических убежищ Крыма, БКЧП, № 21, 1957, стор. 79—81.

гельних схилів датської та нумулітової куест під впливом десквамації. Дезінтегровані продукти останньої легко зносяться вниз тимчасовими потоками, а на рівні сучасних тальвегів остаточно руйнуються численними струмками та річками, що протікають по більшості долин цілий рік, або в осінньо-зимові сезони. Безперервний «підмив» уступів куест з їх численними навісами та гротами, здавна обжитими первісною людиною, призводить до періодичного обвалювання великих ділянок і руйнування таким чином древніх печер. Один з авторів влітку 1957 р. був свідком подібного явища, коли частина уступу датської куести в районі печерного міста Бакла раптово завалилася, захаращивши схил обвалом (поверхня уступу куести зменшилася при цьому приблизно на 20 м²).

Численні нещодавні обвали, зафіксовані вздовж куести від Бакли до Бодракської долини, а також сліди більш давніх обвалів в інших місцях підкреслюють відчутні масштаби «відступання» куест. Звичайно, цей процес на різних ділянках йде з різною швидкістю і обумовлюється сукупністю місцевих причин, як на це вказує С. М. Бібіков²⁰. Цілком закономірним через це є одночасне співзнаходження в Криму поруч з майже незмінними палеолітичними пам'ятками також зруйнованих, похованих аналогічно тому, як це має місце у відношенні до елементів рельєфу (близьке сусідство молодих голоценових та древніх, ранньоплейстоценових форм, наприклад, у вигляді різних терас, що спостерігається мало чи не в кожній значній долині Гірського Криму).

Купчасте розташування знахідок в районі обстеження, навіть незважаючи на їх взагалі не дуже велику кількість, дозволяє, як нам здається, використати підйомні збірки і для хронологічних визначень, подібно до того, як це було запропоновано О. О. Формозовим для підйомного матеріалу дюнних стоянок²¹.

Так, наприклад, в районі схилу нумулітової куести біля сіл Кабазі та Кукуреківки п'ять найбільш східних точок місцезнаходжень виразно підрозділяються, завдяки застосуванню методу площового обстеження, на три мустьєрських, типу Кабазі I і Старосілля (№ 1, 2, 25), і два (№ 3, 4) значно більш пізніх (неоліт—бронза). Більше того, переважання найвиразніших виробів, скупчень відходів крем'яного виробництва та кременю з ознаками перебування у вогні саме в точках № 1 та 3 свідчить про їх більшу перспективність в разі дальших розкопок.

Але навіть визнаючи приблизність хронологічних узагальнень за підйомними збірками, слід вважати безумовним досягненням відкриття в безпосередній близькості до місця нещодавніх розкопок О. О. Формозова нової, раніше не відомої науці, мустьєрської похованої пам'ятки — Кабазі II.

²⁰ С. Н. Биби́ков, вказ. праця, 1957, стор. 81—85.

²¹ А. А. Формозов, Использование подъемного материала с дюнных стоянок в археологических исследованиях, КСИИМК, в. 75, 1959, стор. 89.